

УДК 94:341.485(=411.16)](477)"1939/1945"+069.51

© **Олександр ПАСТЕРНАК**

МАСОВЕ ВБИВСТВО ЯК ПУБЛІЧНИЙ СПЕКТАКЛЬ. ІЗ ІСТОРІЇ ОДНОГО ЕКСПОНАТА

На основі наукового аналізу та вивчення однієї зі світлин музейної колекції, що присвячена нацистському геноциду українського єврейства, спеціалізованої літератури та німецьких архівних джерел проаналізовано особливості початкового етапу Голокосту на теренах України. Розглянуто співпрацю німецьких спецслужб із Вермахтом у нацистських планах і практиці «остаточного вирішення єврейського питання».

Ключові слова: Голокост, Україна, євреї, нацисти, Вермахт, СС, масові розстріли, Музей, колекція, фото.

Масові розстріли стали основним методом нацистського геноциду євреїв в Україні. Понад 1 млн її єврейських жителів загинули саме внаслідок «Голокосту від куль». На сьогодні дослідники виділяють близько 2 тис. місць їх масових розстрілів на українських теренах [18, 115].

Варто підкреслити, що масові страти євреїв дуже часто проводилися відкрито, у присутності численних глядачів та свідків із військовослужбовців Вермахту й місцевого населення.

Не раз масове вбивство ставало елементом «публічного спектаклю», а залучення широких глядацьких мас перетворювалося на своєрідний метод легітимізації насильства, що давало злочинцям змогу розділити відповідальність за скоєне, частково переклавши її на споглядачів.

Комплексне дослідження фондів Музею, належне наукове атрибутування, застосування контентного та перехресного аналізів джерел дають змогу повною мірою розкрити джерельний потенціал музейної колекції та віднайти чимало зразків документального пласту, який проливає світло на малодосліджені аспекти Другої світової війни, зокрема й на перебіг Голокосту в Україні.

Розгляньмо одну з таких унікальних світлин, знайдених у музейній колекції, яка розкриває деталі та особливості початкового етапу нацистського геноциду євреїв на українських теренах, а також наочно демонструє тісну співпрацю

німецьких спецслужб із Вермахтом у нацистських планах і практиці «остаточного вирішення єврейського питання».

На фото, зробленому невідомим німецьким вояком, зафіксовано публічну страту (Додаток 1).

Додаток 1. Публічна страта місцевих жителів [21].

На звороті міститься напис російською мовою: «Фото забрали в убитого німця. Передано музею військовим фотокореспондентом Коллі¹. 28/6-44». Артефакт перебував у фондозбірні Державного історичного музею УРСР (нині – Національний музей історії України) до 1974 р., коли значну частину його фондів, пов'язаних із темою Другої світової війни, включно з досліджуваною світлиною, було передано на зберігання до новоствореного Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (нині – Національний музей історії України у Другій світовій війні).

Науковий аналіз та вивчення світлини із залученням широкого кола супутніх джерел дають змогу стверджувати, що зображена подія датується 7 серпня 1941 р. Того дня зондеркоманда 4а айнзацгрупи «С» за підтримки військовослужбовців 6-ї німецької армії влаштувала публічну страту двох єврейських чоловіків – Мойсея (Моше, Мойше) Когана та Вольфа Кіпера.

¹ Коллі Микола – радянський фотограф, військовий кореспондент газети «Правда».

Напередодні Кіпер та Коган були заарештовані військовослужбовцями зондеркоманди 4а в с-щі Черняхів (нині – смт Черняхів Житомирського району, Житомирська область) і відправлені на допит. У низці джерел стверджується, що заарештовані мали стосунок до радянської судової системи, тож есесівці інкримінували їм службу в каральних органах СРСР та участь у злочинах ЧК-НКВД [16, 104; 2, 96–97; 5, 272]. Зокрема, в донесенні айнзацгрупи «С» від 20 серпня 1941 р. стверджувалося, начебто Вольф Кіпер у міжвоєнний період був «агентом ГПУ», працював головою радянської «трійки» НКВД і «з типовим єврейським цинізмом» брав участь у масових убивствах українців та етнічних німців [2, 97].

Отримавши «зінання» від заарештованих євреїв, службовці поліції безпеки із зондеркоманди 4а привезли їх до м. Житомир. Тим часом за підтримки коменданта міста полковника Йозефа Рідля було проведено облаву на місцевих євреїв, як результат – понад 400 чоловіків заарештовано й доставлено на місце запланованої страти [16, 104]. Там вони повинні були споглядати повішення Кіпера та Когана, сидячи на землі й склавши руки над головою, причому постійно повторювати: «Господи, поверни нам нашого Мойсея, ми хочемо піти в землю обітовану» [10, 131].

Сама екзекуція перетворилася на справжню публічну розвагу із залученням численної глядацької аудиторії з-поміж військовослужбовців Вермахту та місцевого населення. Того дня містом їздив фургон 637-ї роти пропаганди з гучномовцем і оголошував німецькою та українською, що на ринковій площі відбудеться публічна страта [5, 272]. Подивитися на повішення «жидів із ЧеКа» зібрався великий натовп. Серед присутніх були майже всі члени зондеркоманди 4а, військовослужбовці айнзацгрупи «С», представники штабу 6-ї армії та інших підрозділів Вермахту, а також чимало місцевого цивільного населення [10, 130]. Дехто із солдатів Вермахту навіть розмістився на даху сусідньої будівлі, щоб краще бачити процес страти.

На ринковій площі була облаштована шибениця із двома петлями, під нею стояла вантажівка, яка слугувала платформою. На неї службовці СД доставили Кіпера й Когана. Поруч закріпили плакати, на яких українською та німецькою було зазначено: «Жид із ЧеКа Вольф Кіпер – вбивник 1350 німців і українців» та «Помічник жида із ЧеКа, кат Мойсей Коган» [16, 105].

Один із німецьких військовослужбовців – свідків страти – на повоєнному судовому процесі стверджував, що дійство нагадувало народні гуляння. Із гучномовців вантажівки 637-ї роти пропаганди спочатку лунали веселі мелодії та марші, а потім один із перекладачів зондеркоманди 4а, унтерштурмфюрер Мюллер, оголосив перелік звіртств, у яких було звинувачено Кіпера й Когана [10, 130]. Заграючи з натовпом, злочинці запитували глядачів, чи не бажає хтось із них звести рахунки з кимось із євреїв. Дехто з місцевих виходив уперед, закидаючи то одному, то іншому євреєві якісь провини. Потім, як свідчать окремі джерела,

обох приречених били й тусали ногами [5, 272]. За словами іншого очевидця, натовп радісно гукав, коли вантажівка рушила з місця: «Святково вбрані українські жінки тримали над головою своїх дітей, піхотинці, кричали: «Повільніше, повільніше, щоб можна було краще сфотографувати»» [5, 272–273].

Публічний характер таких «акцій», на думку нацистів, мав надзвичайно потужний пропагандистський потенціал і нібито поширював та утверджував у свідомості українського населення образ німецької армії як визволительки від «жидобільшовизму», а заохочення місцевих жителів до насильницьких дій проти євреїв повинне було демонструвати їхнє прагнення до «самоочищення» від ворожого елемента. Тож не дивно, що згадки про страту «жидів-енкаведистів» можна було знайти на шпальтах місцевих пронимецьких видань. Наприклад, газета «Українське слово» писала: «7 серпня ц. р. на Сінному майдані в Житомирі відбулась езекуція – повішено на шибениці двох жидів-енкаведистів, хижих звірів-катів, що довгі роки купали брудні жидівські руки свої в крові невинних жертв з місцевого німецького і українського населення» [20, 4]. Про резонансну подію писали навіть пронимецькі таблоїди німецької зони військової адміністрації, зокрема м. Харків та дистрикту «Галичина». Львівська газета «Рідна земля» констатувала: «Для тих звірюк у людському тілі шкода було кулі. Такий був кінець червоних катів. За визволення спід їх влади українці вдячні німецьким воякам і радісно беруться до відбудови краю» [19, 8].

Після того як Когана й Кіпера стратили, всіх заручників відвезли вантажівками на околицю міста, де на них чекав розстріл². Один із водіїв вантажівки 6-го технічного батальйону 6-ї армії Вермахту на повоєнному суді так описував ті події: «Слідом за першими на вантажівку мала піднятися решта євреїв. Вони набилися в кузов щільною масою. Після цього через гучномовець було оголошено, що зараз розпочнеться розстріл. Повідомлення було звернено до глядачів» [13, 110].

Розстрільна команда складалася із членів 3-ї роти батальйону спецпризначення Ваффен-СС (Waffen-SS z. b. V.) під командуванням оберштурмфюрера СС Бернгарда Графгорста [10, 131]. Це були молоді, недосвідчені солдати віком 18–22 роки, які прибули до м. Житомир улітку 1941 р. й перейшли в підпорядкування зондеркоманди 4а під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля – одного з найвідоміших катів Бабиного Яру [3, 1–3].

Спочатку групу з 10–12 євреїв вишикували обличчям до стрільців на краю підготовленої ями. Потім командир взводу Ваффен-СС віддавав наказ стріляти. Жертви падали спиною до ями. Багато з них не були вбиті відразу, бо молоді схвильовані вояки погано влучали. Тож за участю Блобеля службовців зондеркоманди 4а, Графгорста, представників 6-ї армії, а також судді доктора Артура Ноймана та лікаря Гергарта Паннінга було проведено термінову нараду, в результаті якої стрільцям наказали цілити в голову. Але тоді черепні коробки жертв розліталися під час влучання, а мозкові маси розбризкувалися навколо

² У джерелах фігурує місце під назвою Pferdefriedhof (з нім. – кінське кладовище).

й частково потрапляли на вбивць. Тож спосіб страти змінили ще раз [10, 131; 16, 105]. За деякими даними, жертви сиділи обличчям до рову, а стріляли їм у потилицю [16, 105; 13, 110–111].

На повоєнному судовому процесі в м. Дармштадт колишній офіцер зондеркоманди 4а оберштурмфюрер СС Август Гефнер свідчив про те, що деякі євреї прибували до місця розстрілу вже закривавленими, оскільки в пункті збору солдати Вермахту їх били [15, 172]. Безпосередньо на місці страти, крім членів зондеркоманди 4а й айнзацгрупи «С», як глядачі були присутні багато військовослужбовців Вермахту, серед яких щонайменше 7–10 членів штабу 6-ї армії [10, 131].

В оперативному звіті № 58 від 20 серпня 1941 р. публічне повішення на ринковій площі м. Житомир та масовий розстріл євреїв, що відбувся за ним, самі вбивці оцінили як «зразкові» [4].

Прилюдна страта Вольфа Кіпера та Мойсея Когана в м. Житомир 7 серпня 1941 р. є однією з найбільш візуально задокументованих подій Голокосту. Дослідникам нацистського геноциду євреїв відомі десятки інших світлин, зроблених того дня глядачами – німецькими солдатами – на Сінному майдані³. На місці розправи було також присутнє кінематографічне обладнання, про що свідчать документальні кадри [11; 14].

Хто був автором музейної світлини, невідомо. Однак варто звернути увагу на дослідження німецьких колег із Державного архіву Шпаєра (Landesarchiv Speyer).

У листопаді 2015 р. 252 фотографії часів Другої світової війни надійшли до Державного архіву Шпаєра від приватних власників. Фотографії належали німецькому солдату на ім'я Вальтер Готшалк (Walter Gottschalk), військовослужбовцю 71-ї піхотної дивізії Вермахту (Додаток 2) [12, 36; 9].

Додаток 2. Вальтер Готшалк. 1939–1945 рр.

³ Див. наприклад: Колекція Меморіального музею Голокосту (США) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://collections.ushmm.org/search/?utf8=%E2%9C%93&f%5B%5D=images%5D%5B%5D=indiv_photographs&q=Wolf+Kieper&search_field=all_fields. – Назва з екрана; Фотоархів Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/zhitomir?page=1&f_subjects_search_en=Executions%2BHangings%2BAbuse. – Назва з екрана; Колекція Імперського воєнного музею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205401121>. – Назва з екрана.

У колекції були три світлини з м. Житомир, зроблені 7 серпня 1941 р. під час публічної страти євреїв. На них: ринкова площа за мить до повішення Когана й Кіпера, натовп глядачів та два ряди євреїв, які притиснулися до землі (Додаток 3); єврейські чоловіки-заручники (Додаток 4); вбиті Вольф Кіпер та Мойсей Коган – усе ще на шибениці (не публікуємо з етичних міркувань) [6; 7; 8].

На звороті світлин були відверто расистські й сповнені ненависті коментарі та пропагандистські кліше на кшталт «єврейські масові вбивці», «паразити людства», «єврейські свині» та ін.

Додаток 3. Публічна страта на ринковій площі. м. Житомир. 7 серпня 1941 р.

Додаток 4. Єврейські чоловіки-заручники. м. Житомир. 7 серпня 1941 р.

Як бачимо, перша архівна світлина практично ідентична з музейною і зроблена з того самого ракурсу, вочевидь, тим-таки фотографом за мить до страти. На музейній – зафіксовано вже завершений акт екзекуції.

Оскільки бойовий шлях 71-ї піхотної дивізії Вермахту пролягав через м. Житомир у напрямі м. Київ, можна лише припустити, що Вальтер Готшалк справді перебував на місці публічного вбивства євреїв і зафіксував його на фотокамеру [1]. У документальному фільмі «Ми на війні» («Wir im Krieg») виробництва ZDF (2-го каналу Німецького телебачення) стверджується, що саме Готшалк є автором згаданих архівних фото, які він начебто зробив у м. Житомир у серпні 1941 р. [14]. Утім, наразі дослідникам теми невідомі достовірні джерела, які підтверджували б присутність Готшалка в місці страти на ринковій площі м. Житомир у той день та його авторство світлин.

Досліджуючи фронтовий і життєвий шлях німецького вояка, співробітники Державного архіву Шпаера встановили, що згідно з документацією «Дойче дінштелле» (Deutsche Dienststelle, WASt) – більш відомого як архів колишнього Вермахту), Вальтер Готшалк помер від поранення на території Угорщини наприкінці січня 1945 р. [17]. Беручи до уваги напис на звороті музейного фото, доходимо висновку, що його власник загинув більш ніж на пів року раніше за Готшалка.

Таким чином, можна констатувати, що архівна й музейна світлини мали різних власників, але, ймовірно, спільне походження. Цілком не виключено, що вони були зроблені централізовано одним із фотографів уже згаданої 637-ї роти пропаганди й згодом розповсюджені серед німецьких вояків.

Джерела та література:

1. 71. Infanterie-Division // *Deutsche Geschichte 1919–1945* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20230912064739/https://www.balsi.de/Weltkrieg/Einheiten/Heer/Divisionen/Infanterie-Divisionen/71-ID-Startseite.htm>. – Назва з екрана.
2. Arad Yitzhak, Krakowski Shmuel, Spector Shmuel. *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews July 1941 – January 1943*. – New York, Holocaust Library, 1989. – 378 pp.
3. Dean Martin. *The Role of the Waffen SS attached to Sonderkommando 4a during the Babyn Yar Massacre in Late September 1941* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://babynyar.org/storage/main/30/23/3023aeb5d7f2247cb54755f957356d485959e40073726ebee70cdc75c59ff1.pdf>. – Назва з екрана.
4. *Ereignismeldung UdSSR Nr. 58, 20.08.1941* // *Yad Vashem Documents Archive* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=ereignismeldung%2058&GridItemId=6055381>. – Назва з екрана.
5. Heer Hannes, Naumann Klaus (Hg.). *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944. Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 1997*.
6. *Landesarchiv Speyer. – Bestand X 3. – Nummer 2713*.
7. *Landesarchiv Speyer. – Bestand X 3. – Nummer 2714*.
8. *Landesarchiv Speyer. – Bestand X 3. – Nummer 2715*.
9. *Landesarchiv Speyer. – Bestand X 3. – Nummer 2819*.
10. *LG Darmstadt vom 29.11.1968, Lfd. Nr. 694 / JuNSV Bd. XXXI*.

11. *Material Nr 3349 // Agentur Karl Höffkes [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archiv-akh.de/filme/3349#1>.*
12. *Röhrenbeck Christina. Die Ermordung von Wolf Kieper, Moische Kogan und 402 weiteren Juden in Shitomir/Ukraine // Unsere Archive. – Nr. 62. – S. 36–37.*
13. *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders / Ed. by E. Klee, W. Dressen, V. Riess. – New York: The Free Press; Macmillan Inc., 1991. – 344 pp.*
14. *ZDFzeit: Wir im Krieg Privatfilme aus Hitlers Reich // ZDF [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.zdf.de/dokumentation/zdfzeit/zdfzeit-wir-im-krieg-privatfilme-aus-hitlers-reich-100.html>. – Назва з екрана.*
15. *Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016. – 564 с.*
16. *Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.*
17. *Лист-відповідь Державного архіву Шпаєра на запит автора статті від 20.07.2023 р.*
18. *Подольський А. Місяця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення // Політичні дослідження. – 2021. – № 1. – С. 106–122.*
19. *Покарали чекістів. – Рідна земля. – 1941. – № 12. – С. 8.*
20. *Убивці-енкаведисти покарані. – Українське слово. – 1941. – № 3. – С. 4.*
21. *Фото сюжетне. Публічна страта місцевих жителів // Фонди НМІУДСВ. – КН-10893. – Ф-3630.*

© **Oleksandr PASTERNAK**

MASS MURDER AS A PUBLIC SPECTACLE. FROM THE HISTORY OF ONE EXHIBIT

Based on the historical analysis, specialized literature, and German archival sources the article analyzes one of the photos from the museum collection dedicated to the Nazi genocide of Ukrainian Jewry. The research is focused on the peculiarities of the very first stage of the Holocaust in Ukraine and the cooperation of the SS units with the Wehrmacht in their plans and practical implementation of the “Final Solution”.

Keywords: Holocaust, Ukraine, Jews, Nazis, Wehrmacht, SS, mass shootings, Museum, collection, photo.